

**ШИНЖЭНЭ ӨӨРДНРИН БОЛН ХАЛЬМГУДЫН БАЙР-НЭЭРИН
ТУСК ДОМГУДЫН ДҮНЦҮЛЛЭНЭ ШИНЖЛЛТ
(К СРАВНИТЕЛЬНОМУ ИЗУЧЕНИЮ ЛЕГЕНД,
СВЯЗАННЫХ С ПРАЗДНИКАМИ ОЙРАТОВ СИНЬЦЗЯНА И КАЛМЫКОВ)
To the Issue of the Comparative Study of the Legends Connected with the Holidays
of the Oirats of Xinjiang and Kalmyks**

Осорин Утнасун (U. Osorin)¹

¹младший научный сотрудник отдела фольклористики и джангароведения Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН (Researcher of the Folklore and Dzhangar Studies Department at the Kalmyk Institute for Humanities of the RAS). E-mail: kigiran@elista.ru.

Нол утх санан. Цаһан сарин тускар үүдэгдсн домг болн домг үлгүрмүд монһл туурһтн бээсн һазр болһнд нег хол төртэ болвчн, олн хүвлврмүд бээдг. Хальмгт болн Шинжэнд юнгад «Цаһан сар» гиж нерлсн тускар зэрм домгудт эдл бишэр келгднэ. Иим йилһэн һарад тернь өвэрцэрн онц болв. «Цаһан сар» гисн домгудт нурһлж маһсла ноолда келэд, түүг диилэд диилвр олсндан, түүгэн темдглж байр үүдэсн утх-учр нурһлгч төр болж һарна. Болв Цаһан сар кех болсн хол күцлнь, жилин дөрвн цагт, идхтэ уухта, өвсн уста, аюлта үвл чигн уга, өнчн-өвү чигн, үкл-үргэн чигн уга, цуһарн бээхтэ жирһлтэ, маһна тиньгр, төр төвшүн бээхин тускар домгин хол учр утхин нег эһгнь болсн болхла, түүнлэ залһлдата заң-үүл илрнэ. Эһнь эһтнэ үүдэсн байр, седклинь аш болсн.

Түлкүр үг: Домг, Цаһан сар, заң-заңшал, дүнцүллн, өвэрц, Окн Тенгр, Ноган Дэрк, Сам Сэкүсн, байр, Шинжэн, Хальмг.

There is a significant number of texts containing such calendar festivals as Tsagaan Sar, Urs Sar, Zul, Myadr, Ova and others in Kalmyk folk tradition. Several texts of the Kalmyk Legend of Okon Tengri, a celestial maiden who saved people from mythical creatures – Manguses as well as the legend about the Zul festival were preserved there. The comparative study of the Oirat legends that are popular among the Oirats from Xinjiang and the Kalmyks from Russia showed that these legends have both common motifs and distinctive elements. The theme of such religious holidays as Tsagaan Sar, Zul and Myadr reveals the beauty of the Buddhist world which fills up souls of people with joy and warmth. According to the Buddhist canons there are anguish and happiness that follow together, they are inseparable fellows of a man. There is also a popular belief that the origin of the Victory Day comes from the legend about Okon Tenger, who won the battle against evil Mangus and brought happiness and victory to people who afterwards called this day – the Day of Victory. Nowadays it is commonly known to all Mongol-speaking peoples as Tsagaan Sar, a holiday that celebrates the end of winter and arrival of spring. The legends about this holiday are prevalent in the areas inhabited by the Oirats. Along with the legends on Tsagaan Sar, there are some other legends devoted to such Oirat holidays as Zul, Myadr and Ova. Though these legends have much in common, they differ by their locality of traditions. For instance, Mongol-speaking peoples have different ways of celebrating Zul, regarding time and ritual observance. The legends associated with the celebration of Zul can be heard from older-generation representatives as well as from the clergy of Kalmyk Khuruls. At the same time, it should be noted that the legend of the «Urs Sar» holiday is not known in Xinjiang. Thus, the legends are a unique folklore stratum of Mongolian peoples.

Keywords: legend, Tsagaan Sar, traditions, comparison, feature, Okon Tengri, Nogan Dyark, Sam Syakyusn, holiday, Xinjiang, Kalmykia.

Өөрднр ик эрт үйэс авн өдгэ цаг болтл жилд нег дэжж «Цаһан сар» гидг байр кедг болна. Энүнлэ эдл «Зул», «Мээдр», «Ован тэклһн», «Һазр усна тэклһн», «Үр сар» мет заң-заңшал, шажн шүтлглэ залһлдата онц чинртэ байрин керг-үүлдврмүд кедг бээсмн. Тернь удандан байрин керг-үүлдврмүдлэ салшго залһлдата болж, оln эмтнэ дунд күцэгддг ниитин сэн дураар үүлддг керг-үүл болсмн.

Цагин эргцд «Зул», «Мээдр» мет онц чинртэ керг-үүлдврмүд заң-үүл болж үй ульрад делгрснлэ хамдан терүнэ тускар домг, домг үлгүр болн амн үгин туужд келгдж, өдгэ цаг күртл хадһлгдж ирснь лавта. Зул өргх, Мээдр эргх, тэклһ тэkdг, цаһа бэрх, Үр сарин байр кех керг-үүл урднь заң-заңшал болн шажн шүтлгиг шүтж бээхин негн зүүлин үзл седклин керг үүл бээсн болхла, амн урн үгин дунд терүнэ туск домгуд «Цаһан сарин туск домг», «Зулын туск домг», «Мээдрин домг» үүдэгдсмн. Өдгэ цагт, өөрднр бээсн һазрт «Цаһан сарин байр», «Зулын байр», «Ован байр», «Үр сарин байр» гиж байр-нэр жил болһн өргнэр кегднэ. Тернь келн-улсин заң-заңшал болн шажн шүтлглэ залһлдата болсн деерэн, оln эмтнэ седклд онц чинртэ байр болж үлдсниг темдглх зөвтэвидн.

Байр-нээрин дунд Цаһан сарин байр ик чинртэ байр. Цаһаг бүкл сардан темдглдг болна. Тиигхлэ, Цаһан сарин байриг юнгад «Цаһан сар» гиж нерэдгдсмн гидг сурвр уханд орна. Ода деерэн энүнэ тускар номтирин ухан-тоолвр эдл биш.

Моңһл туурһтн эрт үйд цаһан сарин байриг үвлин чилгчд, хаврин эклцд биш, зуг намрин цагт темдглдгиг Х. Сампил-Дагдав келсмн.

Баазрин Дорж болхла, «Урднь Цаһан сариг болхла, хальмг литэр нээмн сарин хөрн нээмнэс йисдгч сарин нег күртл кедг, эн цагт цаһан идэн элвг бээдг болснас Цаһан сар гиж нерэдж бээж. Хөөннь Хүвлэ Цецн хан Китдиг эзлснэ хөөн, Китдин заңшалд таарулад, жилин экнд сольчкв», — гиж Т. Намжл келсмн [Намжл 2004: 245]. Моңһлчуд эртнэ жилин экн цаһан саринь намрт биш, бас хаврт кедг бээсиг номт Буйн-Кишг темдглсмн. «Жилин экн Цаһан сар гиж келдг учрнь болхла, хун тотемин цаһан өңгэс үүсв», гиж ухан-тоолврарн хувалцсмн бээдг [Буйн-Кишг 1985: № 1].

Көк Нуурин хошудын номт Сарн-Герлин келсэр, «Моңһл туурһтна күн ардын седкльн цаһан, идэн унднь цаһан, хөн сүргнь

цаһан, цаһан идэнэ дееж цаһан, ишкэ гернь чигн цаһан болсн учрас үвл давулад, хавриг тосхдан жилин экнэ сариг Цаһан сар гиж нерэдсмн» гиж дегтртэн бичсмн [Сарн-Герл 2011: 490].

Шинжэнэ Эрин Хэврһ нутгин медэтэ улс цаһа бэрхлэрн, «Үвлэс у менд һарвт! Цаһан ноһан сэн болж бээний» гиж мендллцдг йосн йовдл бээдг. Цаһа бэрсн цагт келдг эн үгэс үзхнь, үвлин киитнэс менд һарад, хавр болад, өвсн ноһан урһаж көкрэд, цаһан идэн элвг болтха гисн иткл нээлврэс хавр эклхлэ, «Цаһан сар» байр үүдэгдв» гиж зэрм көгшд келнэ. «Цаһан» гиж нерэддг болсна бас нег учр-шилтэн болхла, моңһл туурһтн цаһан болн көк өңгиг эркнд үзж, шүтж бээснлэ залһлдата болх маһд гиж бас үзжэнэ. Моңһл туурһтн эн хойр өңгиг шүтж бээснэ тускар моңһлын эртнэ дурсхл бичгүдт темдглдсмн. Моңһлын эрт цагин дурсхл бичгүдт сэн-сээхн юмна эклциг «цаһан» өнгэр келдгнь моңһл туурһтна үзл-седклин нег илдкмж болснь үзүлгдсмн гиж темдглэтэ. Моңһл туурһтн көк теңгриг шүтдг болсн учр деерэс, көк өңгиг эркнд үздг бээсн деерэн бас цаһан өңгиг эркнд үздгнь медгднэ. Цаһан өңгиг болхла, эрүн-цевр, өлзэ-дембрл, байр- жирһлин өлзэтэ темдг гиж үздг келн-улсин үзл-седклэс терүг күндлх, тэхх, йорлх утх-санан зүүдг болсмн. Эн шүтэн болн седклиг даһад, цаһан өңгэр «деед чинр» илдкдгнь өөрд улсин йирин эмдрлд болн заң-заңшалд онц чинртэ темдг болсмн. Үлгүрлхд, күүнэ өдр дундын жирһлд харһдг йовдлмуд шинжлэд, сэн саната күүг «цаһан саната күн» гиж келнэ. «Хаалһдан сэн йов!» гисиг бас «цаһан хаалһта болтн!» гиж келнэ. Жилин эклц сариг «цаһан сар», үзгин эклциг «цаһан толһа» гиж нерэднэ. Жилин эзн-аавиг «Делкэн Цаһан аав» гиж келнэ. Күүкд күн үр һарһв гисиг «цаһан төр болв» гиж келнэ. Эн мет келгддг учр-йовдлд цугинь «цаһан» гидг үг авдг бээснь мел өөрд күүнэ үзл-седклинь илдкмж гиж таньжана.

Жилин эклц Цаһан сарин байр болхла, байр-нээрин керг-үүлдврин дунд хамгин ик чинртэ гисн байр гиж тоолгднэ. Тер төлэд Цаһана байриг бүкл сардан кедг учрас «цаһан сар» гиж энүг күндлн нерэддмн гиж цээлһжэнэ. Цаһан сарин байр йисн зүүлин утх-чинр зүүнэ. Эн ик чинртэ байрин тускар моңһлын номт Һаң-Тогтх иигж темдглсмн: «Хальмг литэр шин жилин байр, теңгр-сөкүснд мөргдг мөргүлин байр, ульрлин сээхн хаврин байр, малчнрин байр,

насна байр, хээр-энрлин байр, төрл-садна залхлдан бат оршхин байр, нэр-наадна байр, байр-байсхлцгин байр, зясл чимг номин байр гиж нег үгэр темдглгдженэ [Сарн-герл 2011: 490].

Хальмгт оln-эмтн Цаһан сарин байриг «хаврин байр» гиж тосна. Тернь хальмг литэр лу сарин негн. Цаһан сарин байран давулсн хөөн, теңгр дуларад, зурмд ичэнэсн һарад, хавр ирснэ темдг медүлдмн гиж келдг. Цаһан сарин туск домг хальмгудт бас бээнэ. Цаһан сарин туск цээлһвр болн шинжллт кесн үүдэврмүд бас цөн биш. 1876 жилд хальмг улсин Цаһан сарин туск И. В. Бентковский бичсн бээдг [Бентковский 1876: 23–34]. Хальмгин номар шинжлһнэ седкүл болн газетмудт барлгдсн үүдүврмүдэс үзхнь, Н. Бадмаев, П. Э. Алексеева, Э. П. Бакаева, Бардан Э., Е. Болдуринова, Т. Г. Борджанова, О. Горайнов, В. Дарбакова, Жалын А., Н. Донгуслова, М. Доржиев, А. Митиров, Овшин Н., С. З. Ользеева, Э. У. Омакаева, Окна Б. Б., Д. Шевелева, Цеднэ Раиса болн нань чигн улс Цаһан сарин тускар статьяс бичснь темдгтэ. Окн-Теңгр (Һалын Окн Теңгр) шинжэнэхн келдг Сам Сэжүсн бурхн болхла, күчтэ маңсиг хораж, цуг эмтиг үклэс харсж авад, эгл улст байр-жирһл учрасн учр деерэс, «ик байр» гиж темдглх болсмн. Окн Теңгр ик килнц һарһж, маңсиг алх төлэд, Окн Теңгриг цаг зуур Бурхна тооһас һарһсмн гиж Баһ Дөрвд селэнэ Овшин Нэдвд келснь «Хальмг үнн» газетд барлгдла [Овшин Нэдвд 2002: 4]. Окн Теңгр маңсиг хораж, диилвр бэрсн өдрнь «тушу хар өдр» харһсн учрас, цаһан хаалһ дурлж, «менд һарвт» гиж мендлдг болсмн гиж бичэтэ. Деер заагдсн тушу хар өдриг Шинжэнд «цаһана һучна өдр» эс гиж «бүтүнэ асхн» гиж нерэднэ. «Цаһана үүсл» гисн Шинжэнэ домгт «һучна сөөг бурхн залрад ирсн нуувч сө болһад, өр цээһэд, шинэн негн болхла, ик байр кеһэд, Дэри Сама Бурхиг ил цаһан болһад, цаһана байр кев» – гиж тодрхаһар бичгдсмн [Цаһана үүсл 1981: 107]. Энүнэс үзхнь, цаһан гидг үгд оln чинр утх бээдг болвчн, «Цаһан сарин байр» гисн эн үгд цаһан өңгиг зааж бээхмн уга, «тушу хар» эс гиж «нуувч» бээснэс ил цаһан болһх утх-чинр зүүжэхнь чик гиж таньж болна.

Бүтүнэ асхн зулан өргэд, сэн хотан кеһэд, Окн Теңгр бурхндан деежинь өргэд, өр цээтл унтлго, байр-нэр кедг йовдл-заңшал болж тогтсмн. Зэrm көгшдин келсэр, бүтүнэ асхн йовад, халха кедмн гиж

шог болһн келдг. Бүтүнэ асхн халха кехлэ, барчдас һардг туск домг Шинжэнэ өөрднр дунд бээдг.

Хальмгин «Цаһан сар» гидг домгт иигж бичгдженэ: Товч аһулһнь, Ноһан Дэркин гегэн оln эмтэн харсхин төлэд, маңһст зөрц бэргдэд, хатнь болна. Жил болад, көвүн һарна. Ноһан Дэрк маңһсин эмнь һурвн һуужмл бээхиг медэд, түүг алад, толһаг һанзһлад, көвүһэн теврэд, цаһан-бор мөрэн унад, орн-нутган темцэд һардг болна. Зууран йовж йовад, Байн дала гидг далад ирэд, көвүһэн далан эрг деер үлдэчкэд, йовж йовтһнь, Окн Теңгр тосад ирнэ. Окн Теңгр «Тер маңһсин көвүһитн хорахм» гийһэд, Ноһан Дэркиг дахулад, хэрү хэрэд, далан көвэд үлдсн көвүнд ирхлэнь, көвүн босад, Окн Теңгрлэ ноолддг болна. Ноолда-ноолда бээтл, көвүн Окн Теңгриг диилн алдад ирхлэнь, Ноһан Дэрк: «Көвүнэ хойр далын хоорнднь нүкн бээдмн, тернь көвүнэ эмнь болдмн, түүгинь суг таттн!» гиж Окн Теңгрт келнэ. Окн Теңгр тер нүкэрнь хурһан орулад, көвүнэ улан хоолынь таслад, алдг болна. Тегэд Ноһан Дэрк Окн Теңгртэһэн дээһэн дээлэд, дээсэн дарад, эврэннь орн-нутгарн өрүн өрлэ, альхни эрэн үзгдх кемлэ, сарин нег шинлэ гертэн орж ирэд, орн-нутгиннь улсла цугталань һар авад мендһнэ. Ноһан Дэркин гегэн Окн Теңгр хойрин ирсн өдр сарин му, жилин му, өдрин му өдр бээсн санж. Тегэд тер сариг «Цаһан сар» гиж оln эмтн нерэдэд, тер өдрэс авн хальмг улс Цаһан сарин нег шин өдр байр кеж цаһалдг, хальмг эмтн эн өдр харһхларн, «Менд, менд һарвта?» гиж нег-негндэн һаран өгч, келдг болсмн гиж медэт Муукан Саһа келж өгсиг Саңһан Леонид цааснд буулһж бичсмн.

Шинжэнэ өөрднр болхла, хуучн тооһар тоолад, үвлин йисн эклснэс авн, тавн йиснлэ Цаһан сарин байр болна гиж келнэ. Тернь хаврин экн сар болсн цагиг заажахнь мөн. «Тавн йисн болхла, тавгта махн хээлнэ» гиж Шинжэнэ өөрднрин дунд келгднэ. «Тавн йиснэ хөөн тарвһн ичэнэсн һарна» гиж бас келдг. Үвлин йисн гидгнь үвлин эклцэс авн хаврин эклцд күрдг цаг. Йисн гидгнь хальмг литэр үкр сарин 22 өдр эклнэ. Тернь 81 хонг давулна. Йисн хонг нег девсн болна (нег йисн, хойр йисн, һурвн йисн...йисн йисн гиж келнэ), 1-гч болн 2-гч йиснд киитн болхш. Хамгин киитн цаг болхла 3-гч йисн. Йисдгч йисн чилхлэ, аһуудан дуларна. Үвлин йиснэ (девснгин) хөөн бас нег йисн хонг немж тоолдг. Энүг хулхан йисн гиж келдг. Хулхан йиснэ хөөн

йосндан цасн хээлэд, хавр эклдг. Тиигхлэ, тавн йиснлэ хаврин түрүн сар болдмн гиж терүнд заагджана.

Цаһан сарин байр үүдснэ тускар Сарн-Герл багш темдглсмн: «Бөк Саман баатр маңһсиг диилэд, хэрж ирэд, һар бэрлцн мендлцх гинэ. Зуг маңһсин көвүг алсн цуста һаран уһаж амжсн уга учрас, ханцан атхн, барун һариннь цусан далдлад, һууран өгч мендлсмн гинэ. Тер учрас диилвр олад, Цаһан сарин байр темдглхлэрн, барун һаран өгэд мендлцх болсмн», – гижэнэ. Иим кевэр ханцта барун һаран өгэд мендлцх йосн Шинжэнд өдгэ чигн домгт келгдсн кевэр бөөһэтэ юмн.

Цаһан сар болсн үйд, һаран ханцн дотран далдлад мендлцх йосн-йовдл Цаһан сарин байрин заң-үүлин нег үзгдл болсинь күн болһн меддг. Юңгад һаран ханцн дотран далдлад, мендлцх болсна тускар Сарн-Герл багш темдглснэс нань бас Хальмгт болн Шинжэнд бээх өөрднрин домг үлгүрмүдт келгднэ. Һол төрнь нег эдл болвчн, олн хувлвр бээдг учрас, зэрм домгт йилһэн һарад, тернь өвэрцэрн онц болсмн. Болв домгудын нурһлгч төрнь Окн Теңгр эгл улсин төвшүн жирһлин төлэ маңһсла ноолдад, аштнь диилвр олад, терүгэн темдглж, олн эмтн байр үүдэсн утх-учр нурһлгч ормд йовна.

Цаһан сарин байрла залһлдата домг болн домг-үлгүрин кед-кедү хувлвр Шинжэнд барлгдла. Байн Һолын Хошуд, Жежн, Бостнур мет район болһна домгуднь туст-тустан эврэ өвэрцгэхэр бичгдж. Үлгүрлхд, Хошуд района О. Монча болн Д. Иремэ иигж келсмн: «Цаһан сарин нег шинэ тускар» гидг домгиг А. Бадмара болн М. Саңһжара бичж авад, Байн Һолд барт һарһж [О. Монча 1992: 164]. Сээхн зүстэ бурхн Сама Дәри эврэ сән дурар маңһсин нутгт күрэд, маңһсла ниилэд сууна. Учрнь: үүл-таман үзжэсн олн эмтэн аврад, маңһсин уг-үндсиг таслх бийдэн даалһврта болна.

Деер заагдсн домгудт зэрм үүл-йовдл йилһвртэ, һол дүрин нерн эдл биш болвчн, нурһлж Бурхн Багшин даалһврар маңһсла бэрлдж диилвр олад, олн эмтэн маңһсин зовлңгас аврсн керг-үүл бичгдсн һол төрмүдтэ.

Байн-Мөңк темдглсэр, «Цаһана үүсл» гисн домг бас эврэ өвэрцтэ [Байн-Мөңк 1991: 69]. Тер домгин сюжетиг Көк нуурин номт Сарн-Герл шинжлсн Цаһан сарин үүслин тускар домгла дүңцүлхлэ, бас чигн маңһсиг дарсн үүл-керг бичгдсн бээдг. Болв һол дүрнь Бөк Саман баатр биш, Сам Сәкүсн

Балдн Лам гиж бичгджэнэ. Дүрин туск Окн Теңгр, Ноһан Дәрк, Хам сәкүсн (Шинжэнэ хошуд нутгт «Хам сәкүсн» гижэнэ), сам Сәкүсн Балдн Лам, Бөк Саман баатр, Лхамо, Сама Дәри бурхн гиж олн зүүлэр бичгджэнэ.

Домгт келгдсэр, Сам Сәкүсн Балдн Лам болхла, шажна төрнь бүтэсн тавн догшн бурхна дотрк негнь гиж келгджэнэ. Хальмгт Окн Теңгриг «күн эмтнэ эмнэ сәкүл» гиж күндлн шүтэн болһдг.

Балдн Ламин дүр болхла, толһадан тавн сид шигдэсн махлата. Барун һартан сидтэ ханжал бэрэтэ. Хоңһр лууснь моһаһар гүрсн ногт, хазарта болн худрһта. Гөлминь күүнэ арсар кесн бээдг. Эн луус, нүд чирмхин хоорнд, һурвн миңһн дууна һазрт күрч чаддг, түргн гүүдг гинэ. Тер учрас, күн зовлңд учрсн цагт «Окн Теңгрин зүркнэ төрн» умшхла, аюл зовлңгас гетлнэ, – гиж номт Т. Намжлын бичсн «Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хэрцэ холвана судлл» гисн дегтрт заагдсн бээдг [Т. Намжл 2004: 261].

Домгас үзхлэ, Сам Сәкүсн дээсэн дарад, нутгтан хэрэд ирсн цагт, асхн бүрүл бээсн болжана. Тернь ода келгддг бүтүнэ асхн, эс гиж тушу хар өдр. Домгудт кен-кенлэ, кезэ мендлцсн тускар хойр зүүлэр келгджэнэ. Негнь: хэр һазрт йовад, маңһсла дээлдэд, бүрүллэ ирсн цагла, Сам Сәкүсиг Бурхн Багш тосад, «Менд ирвт, цаһан хаалһар йовад, цаһан хаалһар ирвт?» гиж мендлцх болсн гинэ. Дарукнь: Окн Теңгр диилвр олад ирсн цагла, эгл улс тосад, мендлцх болв гиж бичгджэнэ.

Маңһсиг дарсн ик байр Цаһана байрин уг экн үүдэлт болад, күн болһн һаран далдлад, ханцан өгч, мендлцдг заң-үүл чигн тер үйэс эк авсмн гидг. Тегэд теңгр-сәкүснд мөргдг мөргүлин байрин утхнь Сам Сәкүснэ дүриг медулжэснэ темдг гиж сангдна.

Шинжэнэ Цаһан сарин туск домгудын зэрм хувлврнь болхла хальмгин Цаһан сарин домгла үндсн талар нег утх-чинр зүүнэ. Шинжэнэ «Цаһана үүсл» гисн хувлврт Бурхн Багш, Сам Сәкүсн Балдн Лам болн маңһсин дүр үзүлгджэнэ. «Цаһана үүслин туск домгт» Бурхн Багш, Лхамо, маңһсин дүр үзүлгднэ [Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл 2010: 124].

«Цаһана үүслин туск домгт» Бурхн Багш, Балдн Лхамо, маңһсин хан болн маңһсин хатн. Эн домг Шинжэнд һурв дэжж барт һарсмн. Т. Намжлин белдсн «Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл» гидг ботьд орв. Дарань «Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хежин шэнэ ардын

амн үлгүрин хүвэр эвкмл» гидг дегтрт бас барлгдсмн [Ц. Дорж 1992: 41–43].

Хальмгин домгт Цаһан сарин нег шинд өрүн эрт босад, Окн Теңгртэн саң тэвж, мөргэд, дарань мендллцдг заң-үүл келгдсн бээдг. Терүг «Цаһан сарин нег шинд өрлө юн учр деерэс мөргдг болсмб?» гисн Шинжэнэ өөрднрин домгла дүнцүлхлэ, невчк онданар келгджэнэ. «Цаһан сарин нег шинд юуна учр деер өрлэ мөргдг болсмб?» гидг домг Шинжэнд бас һурвдад барлгдсмн.

Негдврэр, Ч. Лора олин эмтнэс темдглж авад, «Хан теңгр» цуврл бичгт барлсмн [Лора 1988: 39–41]. Хойрдвар, Шинжэнэ Байн һолын Хошуд нутгин ардын амн зокъялыг нээрүлн белдх комиссин улс белдсн «Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хошуд шэнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл» дегтрин 164-гч халхд барлгдсмн (1992. 596 х). Һурвдвар, «Дундд улсин Шинжэнэ моңһл ардын амн үлгүрин эмкдкл» гисн дегтрин 108-гч халхд һарсмн [Намжл 2006: 108].

Домгин товч аһулһ: элжгн чиктэ хан күн эмтиг генүләд бээдг болна. Хан аңһучлж йовад, уулын аһуд түрэд зүдж йовсн эк көвүн хойриг үзэд, авч одад, зарц болһад, даждг болна. Цаһан сар өөрдж ирсн цагла, экнь босад, уулын аһудан хэрнэ. Көвүн ардаснь хэрэд, аһуд орхла, экнь сээхн хувцар кеерчксн бээдг. Тегэд бичсн олин цаас авад, көвүндэн келсн болдг: «Хаана төр сольгдв, хаана бээшнд хэр. Өр цээхин өмн, хаана бээшнгин ик үүднэ хажуд күлэж бэ. Өрүн эрт нарн һарх үзгэс улан хү салыкн ирэд, хаана бээшнгиг дэврүлн киискх. Тер үйд тер олин бичгиг салыкнд киискж оркад, дарунь хаана бээшнд һэрэдж орад, хаана толһаг чавчж хай!», – гиж эк келж өгнэ. Экин келсн йосар, көвүн хаана бээшнгин ик үүднд зогсж бээтл, нарн һарх үзгэс теңгрт тулм улан хү салыкн ирэд, хаана бээшнгиг унһана. Көвүн олин бичгэн салыкнд киискж оркад, бээшнд орад, хаана толһаг чавчад, диилвр олна. Тегэд өнчн көвүн хан болад, төр гүрнэн зэкрэд, түмн ардан төгс жирһүлсн домгта. Тер үйэс экләд, Цаһан сарин нег шинд буйн иктэ улан хү салыкиг дурсххин төлэ жил болһн Цаһан сарин нег шинд өрлэ босад, деер мөргх болж гиж тээлврлжэнэ. Эн угатя эгл күүкд күүнд «теңгрт тулм улан хү салыкн» ирүлсн тиим ик чидлиг өгснь бас Окн Теңгрин евал гиж келх кергтэ. Тернь илэр биш, зуг далд бээдлэр домгт үзүлгджэнэ. Угатя гергн болхла, эгл улсин дүр. Улан хү салыкн – Окн Теңгрин дүр. Тегэд улан хү салыкн болн угатя гергн ниилснэ күчн аһу ик. Цаһан

сарин нег шин болхла, өрлэ босад, улан хү салыкиг санад, деер мөргх болсн заңшал үндэн Окн Теңгртэн мөргжэснэ илрл гиж келж болжана.

Цаһан сарин байрин туск домгин аһулһд күн эмтнд төвшүн жирһл олх гисн Бурхн шажна үзл-седклиг, эгл улсин иткл-сүзгин үзл седклиг, зовлң-жирһлэн хамдан хувалцх зөв йосна үзл-седклиг багтажана гиж келж болжана.

Олзлгдсн ном

- Бентковский И. В.* Калмыцкий календарь объяснение калмыцких праздников. Сборник статистических сведений о Ставропольской губернии. Ставрополь, 1876. Вып. 7. С. 23–34. (Отд. прилож.).
- Буйн-Кишг.* Моңһлчудын Цаһан сарин тускар // Өвр моңһлын ик сурһулин эрдм шинжлһнэ седкүл. 1985. № 1.
- Дундд улсин Шинжэнэ моңһл ардын амн үлгүрин эмкдкл.* Т. Намжл белдв. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 2006. 866 х.
- Дорж Ц.* Цаһана үүсл. Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хежн шэнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл. Хежн шэнэ ардын амн зокъялын эмкдклиг нээрүлн кинх комис белдв. Дотодыын материал. 1992. 386 х.
- Намжл Т.* «Өрд моңһлын заң-үүлн сойл» – шүтлг бишрлин боть. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 2010. 457 х.
- Намжл Т.* Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хэрцэ холвана судлл. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 2004. 346 х.
- Овиин Нэдвд.* Окн Теңгрин туск домг // Хальмг үнн. 2002. Туула сарин 30. № 30. 4 х.
- Сарн-Герл.* Моңһл угшатна заңшал сойлын үндс. Пекин: Үндстнэ кевллин хора, 2011. 544 х.
- Цаһан сарин шинэн негнэ тускар. О. Монча, Д. Иремэ келэд А. Бадмара, М. Саңһжара темдглв. Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хошуд шэнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл. Шинжэнэ амн зокъялын эмкдклиг нээрүлн кинх комис белдв. Байн-Һол, 1992. 596 х.
- Цаһана үүсл (нег). Байн-Мөңк темдглв // Хан теңгр. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 1991. № 4. 69 х.
- Цаһана үүсл. С. Кензэ темдглв // Хан теңгр. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 1981. № 4. 107 х.
- Юн учр деерэс Цаһан сарин негнд өрлэ деер мөргдг болсмб // Хан теңгр. Ч. Лора белдв. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 1988. № 4.